

Moksleivių patyčios Lietuvos mokyklose 1994–2002 m.*

Apolinaras Zaborskis, Lina Cirtautienė, Nida Žemaitienė
Kauno medicinos universiteto Biomedicininių tyrimų institutas

Raktažodžiai: moksleiviai, paaugliai, patyčios, priekabiavimas, smurtas.

Santrauka. Tyrimo tikslas. Įvertinti moksleivių patyčių paplitimą Lietuvos mokyklose, nustatyti jų pokyčius 1994–2002 m. ir duomenis palyginti su kitų šalių moksleivių analogiško tyrimo duomenimis. Straipsnyje analizuojami 11, 13 ir 15 metų moksleivių apklausų duomenys apie patirtas patyčias, jų pačių tyčiojimasi iš kitų moksleivių. Tyrimo medžiaga rinkta 1994, 1998 ir 2002 m. vykdant PSO koordinuojamą tarptautinį moksleivių sveikatos ir gyvenenos tyrimą (angl. Health Behaviour in School-Aged Children – HBSC). Daugiau kaip trečdalis moksleivių nurodė, jog mokykloje dažnai patiria patyčias. Berniukai dažniau nei mergaitės tampa patyčių objektu (2002 m. tyrimo duomenimis, 36 proc. berniukų ir 32 proc. mergaičių, $p < 0,05$). Dažniausiai tyčiojamosi iš trylikamečių, rečiausiai – iš penkiolikmečių berniukų ir mergaičių. Įvertinus patyčių paplitimo dažnį pagal gyvenamąją vietą, paaiškėjo, jog tarp kaime gyvenančių moksleivių tyčiojimasi dažnis beveik 1,5 karto didesnis nei tarp gyvenančių mieste. 2002 m., palyginus su 1994 ir 1998 m., moksleivių patiriamų patyčių dažnis buvo mažesnis ($p < 0,05$). Berniukai (apie 40 proc.) dažniau linkę tyčiotis iš kitų palyginus su mergaitėmis (apie 28 proc.) ($p < 0,05$). Abiejų lyčių grupėse tyčiojimasi iš kitų dažnis didėjo pagal amžių. 1994 ir 1998 m. kaime gyvenantys moksleiviai buvo linkę tyčiotis iš kitų moksleivių dažniau negu mieste gyvenantys, tačiau 2002 m. šis skirtumas buvo nereikšmingas. Lietuva visuose trijuose tyrimuose pirmauja pagal patyčių dažnį mokykloje palyginti su kitomis tyrime dalyvavusiomis šalimis.

Išvada. Patyčias patiriančių ir iš kitų besityčiojančių moksleivių dažnis Lietuvos mokyklose yra didesnis nei kitose Europos šalyse: dažnų patyčių aukomis tampa vidutiniškai kas trečias 11–15 metų moksleivis. Patyčių paplitimo Lietuvos mokyklose rodikliai skatina neatidėliotinai imtis kryptingos patyčių profilaktikos Lietuvos mokyklose.

Įvadas

Mokykloje kiekvienas vaikas turėtų jaustis reikšmingas ir saugus. Deja, mokyklos realybė neretai esti visai kitokia. Moksleivių apklausos rodo, jog nemaža dalis vaikų mokyklose tampa agresijos, pasireiškiančios patyčiomis arba priekabiavimu, aukomis (1, 2). Tyčiojimasis apibrėžiamas kaip sąmoningas vieno vaiko ar grupės nuolat kartojamas gąsdinantis priekabiavimas ar fiziniai veiksmai prieš vaiką, kuris nepajėgus apsiginti (3). Šis reiškinys apima platų elgesio spektrą – nuo fizinių išpuolių iki pravardžių, žodinių užgauliojimų, nuo ignoravimo iki gąsdinančių žvilgsnių, nuo individualių išpuolių iki grupės veiksmų ar anoniminių žinučių (4, 5). Įvairiose šalyse atliekami tyrimai rodo, kad dėl ilgalaikio emocinio smurto išlieka neigiamų pėdsakų asmenybės raidoje, kenkia fizinei ir psichinei sveikatai (1, 6). Nuo patyčių kenčiantys vaikai linkę į savęs nuvertinimą bei nepasitikėjimą (7–9), juos dažnai vargina nemiga, šlapinimasis miegant, liūdesys, galvos skausmai (2). Sukaupta nemažai

įrodymų, kad vaikystėje ir paauglystėje patiriamas emocinis smurtas didina suicidiško elgesio tikimybę (10, 11).

Pastaraisiais metais jaunų žmonių agresyvaus elgesio tyrimams skiriama vis daugiau dėmesio (12). Mokslineje literatūroje analizuojamos paauglių tyčiojimasi ypatybės (3, 7), aptariami lyčių skirtumai (13), nagrinėjamas šios elgsenos ryšys su tabako ir alkoholinių gėrimų vartojimu bei kita rizikinga elgsena (14). Rečiau analizuojama verbalinė agresija (12). Dalyvaujant Tarptautinėje moksleivių sveikatos ir gyvenenos studijoje, Lietuvos mokslininkų šios problemos tyrinėjamos jau dešimtmetį (2, 15–17). Deja, tyčiojimasi problema mokyklose iki šiol neišspręsta. Šio tyrimo tikslas – įvertinti mokinių patyčių paplitimą Lietuvos mokyklose bei nustatyti jo pokyčius 1994–2002 m. Taigi Lietuvos ir kitų šalių patyčių dažnio mokyklose palyginimas išryškins šio reiškinio sudėtingumą ir paskatins neatidėliotinai imtis kryptingos patyčių profilaktikos Lietuvos mokyklose.

Adresas susirašinėti: A. Zaborskis, KMU Biomedicininių tyrimų institutas, Eivenių 4, 50009 Kaunas
El. paštas: socped@kmu.lt

* The full-length article in English can be found at <http://medicina.kmu.lt>

Tirtųjų kontingentas ir tyrimo metodai

Atliktas tyrimas, pagrįstas 2002 metų Pasaulinės sveikatos organizacijos koordinuojamos moksleivių sveikatos ir gyvenamosios studijos HBSC (angl. *Health Behaviour in School-Aged Children – HBSC*) duomenimis (4). Šis moksleivių sveikatos ir gyvenamosios tyrimas įvairių Europos šalių mokyklose pradėtas vykdyti daugiau kaip prieš du dešimtmečius. Lietuvoje pagal šią programą jau atliktos trys moksleivių apklausos – 1992, 1998 ir 2002 metais. Tyrime dalyvavo 11, 13 ir 15 metų moksleiviai. Jų imtys atstovauja Lietuvos moksleivius pagal lytį, amžių, tautybę ir gyvenamąją vietą.

Tiriamųjų grupės sudarytos atsitiktinės atrankos būdu. Atrankos vienetas – klasė. Lietuvoje tikslingai pasirinktos penktos, septintos ir devintos klasės, nes jose mokosi daugiausia tiriamojo amžiaus moksleivių. Minėtos klasės atrinktos iš penkių Lietuvos regionų (Vilniaus, Kauno, Klaipėdos, Šiaulių ir Panevėžio) lietuvių, rusų bei lenkų mokyklų klasterių taip, kad moksleivių skaičius jose būtų proporcingas bendrajam moksleivių skaičiui klasteryje. Atlikti skaičiavimai rodo, jog turi būti apklausta ne mažiau kaip 1500 kiekvienos amžiaus grupės moksleivių. Kiekvienam tyrimui iš viso buvo atrinkta apie 300 penktų, septintų ir devintų klasių iš 100 Lietuvos mokyklų. Atrinktose klasėse mokėsi apie šeši tūkstančiai moksleivių.

Moksleivių apklausoms naudota anoniminė anketa, sudaryta vadovaujantis tarptautiniu tyrimo protokolu (4). Į jas be visoms šalims privalomų klausimų apie moksleivių sveikatą, gyvenimą ir elgseną, įtraukti papildomi kiekvienai šaliai aktualūs klausimai. Apklausa buvo anoniminė. Jos vyko kovo ir balandžio mėnesiais. Atsako dažnis – 95 proc. Apklausa duomenys patikrinti tarptautiniame duomenų centre (Bergeno universitete, Norvegija). Tolesnei analizei atrinktos anketos, tenkinančios respondentų amžiaus bei užpildymo kokybės kriterijus (1994 m. – 5428 anketos, užpildytos 2429 berniukų ir 2999 mergaičių; 1998 m. – 4513 anketų, užpildytų 2150 berniukų ir 2363 mergaičių; 2002 m. – 5645 anketos, užpildytos 2887 berniukų ir 2758 mergaičių). Išsamiau tyrimo medžiaga ir metodai aprašyti ankstesnėse publikacijose (11, 14, 18–20).

Visų tyrimų metu respondentams anketoje buvo pateikta trumpa informacija apie tyčiojamąsi: „Sakoma, kad iš mokinio yra tyčiojamasi, kai kitas mokinys arba grupė mokinių jį ižeidinėja arba krečia jam piktus pokštus. Tyčiojamasi ir tada, kai mokinys nuolat erzina arba nuolat daroma tai, ko jis ypač nemėgsta (pavyzdžiui, nuolat paslepamos knygos, įkyriai baknojama ir kt.). Tačiau patyčiomis nevadiname tokių atvejų, kai du apylygių jėgų mokiniai pešasi tarpusavyje“ (15).

Moksleiviai atsakė į du klausimus: „Ar dažnai iš tavęs tyčiojosi kiti mokiniai mokykloje per pastaruosius tris mėnesius?“ ir „Ar dažnai tu pats tyčiojaisi iš kitų mokinių mokykloje per pastaruosius tris mėnesius?“ (galimi atsakymai: „niekada“, „iš viso kartą arba du kartus“, „2–3 kartus per mėnesį“, „maždaug kartą per savaitę“, „keletą kartų per savaitę“). Analizuojant duomenis, atsakymai suskirstyti į dvi grupes: nepatiria patyčių/nesityčioja (atsakymai: „niekada“, „iš viso kartą arba du kartus“) ir patiria patyčias/tyčiojasi (atsakymai: „2–3 kartus per mėnesį“, „maždaug kartą per savaitę“, „keletą kartų per savaitę“).

Statistinė duomenų analizė atlikta naudojant programų paketą „SPSS 11.5“. Lyginant patyčių paplitimo rodiklius 1994, 1998 ir 2002 m. arba tarp įvairių tiriamųjų grupių, statistinis skirtumų reikšmingumas patikrintas taikant Z kriterijų. Duomenys statistiškai reikšmingi, kai $p < 0,05$.

Rezultatai

Visų trijų tyrimų, atliktų 1994, 1998 ir 2002 m., daugiau kaip trečdalis moksleivių nurodė, jog mokykloje dažnai (2–3 kartus per mėnesį ir dažniau) patiria kitų moksleivių patyčias (1 lentelė). Berniukai dažniau nei mergaitės tampa patyčių objektu (2002 m. tyrimo duomenimis, 36 proc. berniukų ir 32 proc. mergaičių, $p < 0,05$). Dažniausiai tyčiojama iš trylikamečių, rečiausiai – iš penkiolikmečių berniukų ir mergaičių.

Įvertinus patyčių paplitimo dažnį pagal gyvenamąją vietą (gyvenančius kaime ir mieste), paaiškėjo, jog tarp kaime gyvenančių moksleivių tyčiojimosi dažnis beveik 1,5 karto didesnis nei tarp gyvenančių mieste. 2002 m., palyginus su 1994 ir 1998 m., moksleivių patiriamų patyčių dažnis buvo mažesnis ($p < 0,05$).

Palyginome ir moksleivių, kurie prisipažino, jog mokykloje jie patys tyčiojasi iš kitų, dažnį 1994, 1994 ir 2002 m. Antroje lentelėje pateikiami duomenys rodo, jog moksleivių, kurie taip elgiasi dažnai (2–3 kartus per mėnesį arba dažniau), esama nemažai. Visų trijų tyrimų metu jų procentas išliko vienodai aukštas. Berniukai (apie 40 proc.) visose amžiaus grupėse dažniau linkę tyčiotis iš kitų negu mergaitės (apie 28 proc.) ($p < 0,05$). Abiejų lyčių grupėse tyčiojimosi iš kitų dažnis didėjo su amžiumi.

1994 ir 1998 m. kaime gyvenantys moksleiviai buvo linkę tyčiotis iš kitų moksleivių dažniau negu mieste gyvenantys, tačiau 2002 m. šis skirtumas abiejų lyčių grupėse tapo nereikšmingu.

Šio tyrimo duomenų palyginimas su kitų šalių analogiškais duomenimis parodė, jog Lietuva visuose trijuose tyrimuose pirmąją pagal patyčių mokykloje dažnį. Pirmame paveiksle pateiktas 35 2001/2002 mokslo metais HBSC tyrimo dalyvavusių šalių duome-

1 lentelė. Moksleivių, nurodžiusių, jog iš jų mokykloje dažnai (2–3 kartus per mėnesį arba dažniau) tyčiojosi kiti moksleiviai, procentas 1994, 1998 ir 2002 metais priklausomai nuo lyties, amžiaus ir gyvenamosios vietos

Lytis, amžius ir gyvenamoji vieta	1994 m.	1998 m.	2002 m.
Berniukai:	41,7 (39,7–43,7) ^a	42,0 (39,9–44,1)	36,4 (34,6–38,2)
11 metų	43,2	42,3	37,5
13 metų	45,8	46,3	38,6
15 metų	35,8	36,8	33,2
	p<0,05 ^b	p<0,05	p<0,05
Gyvena: mieste	38,4	37,7	31,8
kaime	46,5 [#]	46,3 [#]	39,8 [#]
Mergaitės:	39,5 (37,8–41,3)	38,4* (36,4–40,4)	32,3* (30,6–34,1)
11 metų	38,9	41,5	32,6
13 metų	45,3	40,2	34,0
15 metų	34,0	33,6	30,4
	p<0,05	p<0,05	p<0,05
Gyvena: mieste	35,2	33,4	27,1
kaime	45,9 [#]	43,5 [#]	36,2 [#]

*p<0,05 lyginant berniukų ir mergaičių grupes; #p<0,05 lyginant mieste ir kaime gyvenančius moksleivius;

^a skliaustuose 95 proc. pasikliautiniai intervalai; ^b statistinis reikšmingumas lyginant 11, 13 ir 15 metų amžiaus grupes.

2 lentelė. Moksleivių, prisipažinusių, jog dažnai (2–3 kartus per mėnesį arba dažniau) patys tyčiojosi iš kitų moksleivių mokykloje, procentas 1994, 1998 ir 2002 metais priklausomai nuo lyties, amžiaus ir gyvenamosios vietos

Lytis, amžius ir gyvenamoji vieta	1994 m.	1998 m.	2002 m.
Berniukai:	40,3 (38,3–42,3) ^a	40,3 (38,2–42,4)	41,3 (39,5–43,1)
11 metų	34,4	33,5	30,1
13 metų	41,1	46,2	43,6
15 metų	45,2	41,9	49,8
	p<0,05 ^b	p<0,05	p<0,05
Gyvena: mieste	37,6	38,7	41,9
kaime	44,1 [#]	41,9 [#]	40,8
Mergaitės:	27,9* (26,3–29,6)	29,1* (27,3–31,0)	26,5* (24,9–28,2)
11 metų	20,9	22,6	17,8
13 metų	31,2	32,4	29,5
15 metų	31,6	32,3	32,2
	p<0,05	p<0,05	p<0,05
Gyvena: mieste	25,6	24,9	26,8
kaime	31,3 [#]	33,4 [#]	26,3

*p<0,05 lyginant berniukų ir mergaičių grupes; #p<0,05 lyginant mieste ir kaime gyvenančius moksleivius;

^a skliaustuose 95 proc. pasikliautiniai intervalai; ^b statistinis reikšmingumas lyginant 11, 13 ir 15 metų amžiaus grupes.

nų palyginimas rodo, jog Lietuvos moksleiviai patyčias patiria dažniau nei jų bendraamžiai kitose šalyse. Mažiausiai patyčias patiriančių berniukų buvo Vengrijoje (5,4 proc.), Švedijoje (5,4 proc.), Čekijoje (6,8 proc.); mergaičių – Maltoje (4,1 proc.), Švedijoje (4,2 proc.), Čekijoje (5,5 proc.).

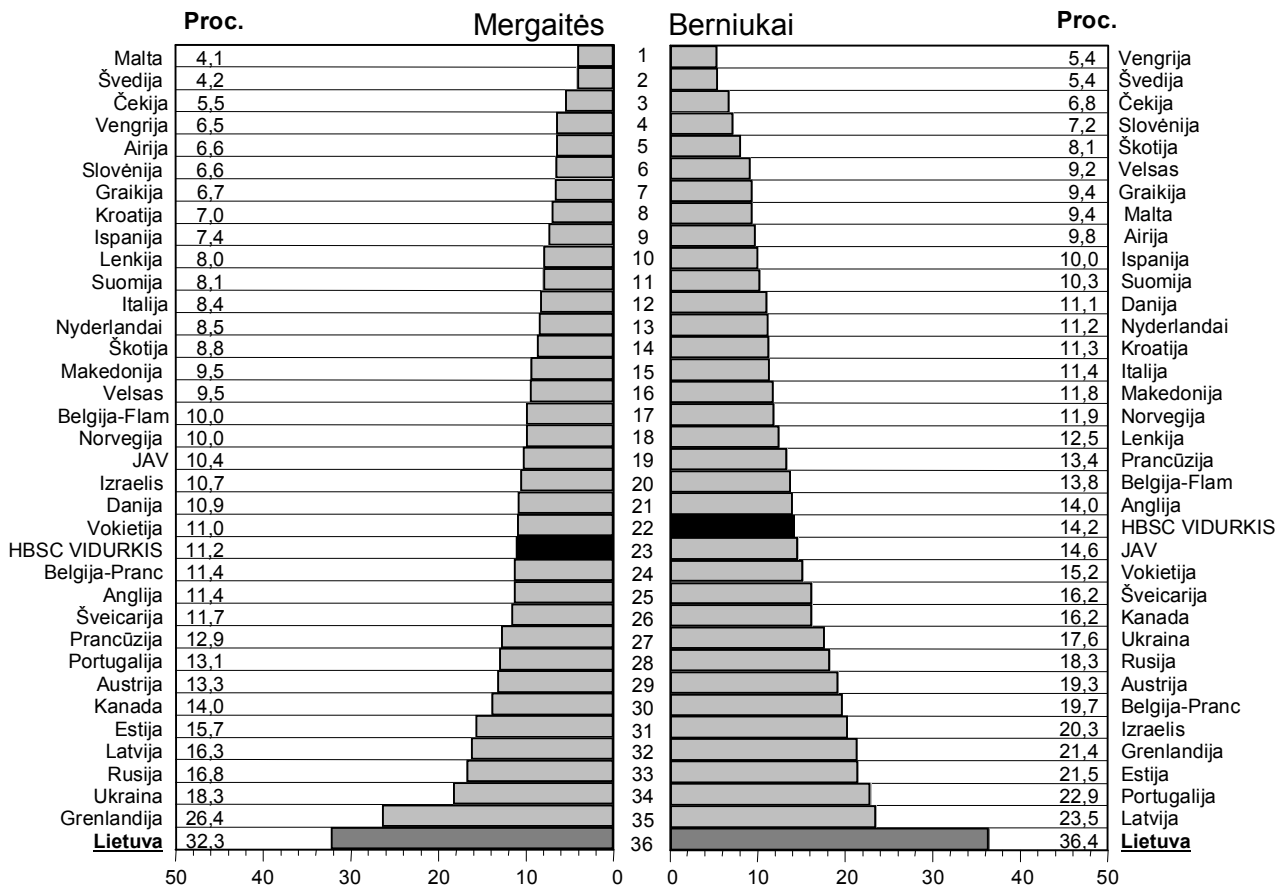
Panašūs dėsningumai nustatyti ir įvertinus moksleivių agresijos kitų bendraamžių atžvilgiu dažnį (2 pav.). Daugelyje šalių tai mažai būdinga mergaitėms, nes mergaičių, kurios dažnai tyčiojasi iš kitų, skaičius neviršija 5 proc. Nedaug priekabautojų berniukų buvo Švedijos, Velso, Čekijos ir kitų šalių mokyklose. Deja, Lietuvos mokyklose, kaip rodo visų trijų tyrimų duomenys, moksleivių, prisipažinusių, jog dažnai tyčiojasi iš kitų moksleivių, procentas buvo didžiausias: tarp berniukų – 41,2 proc., tarp mergaičių – 26,5 proc. (2002 m.).

Aptarimas

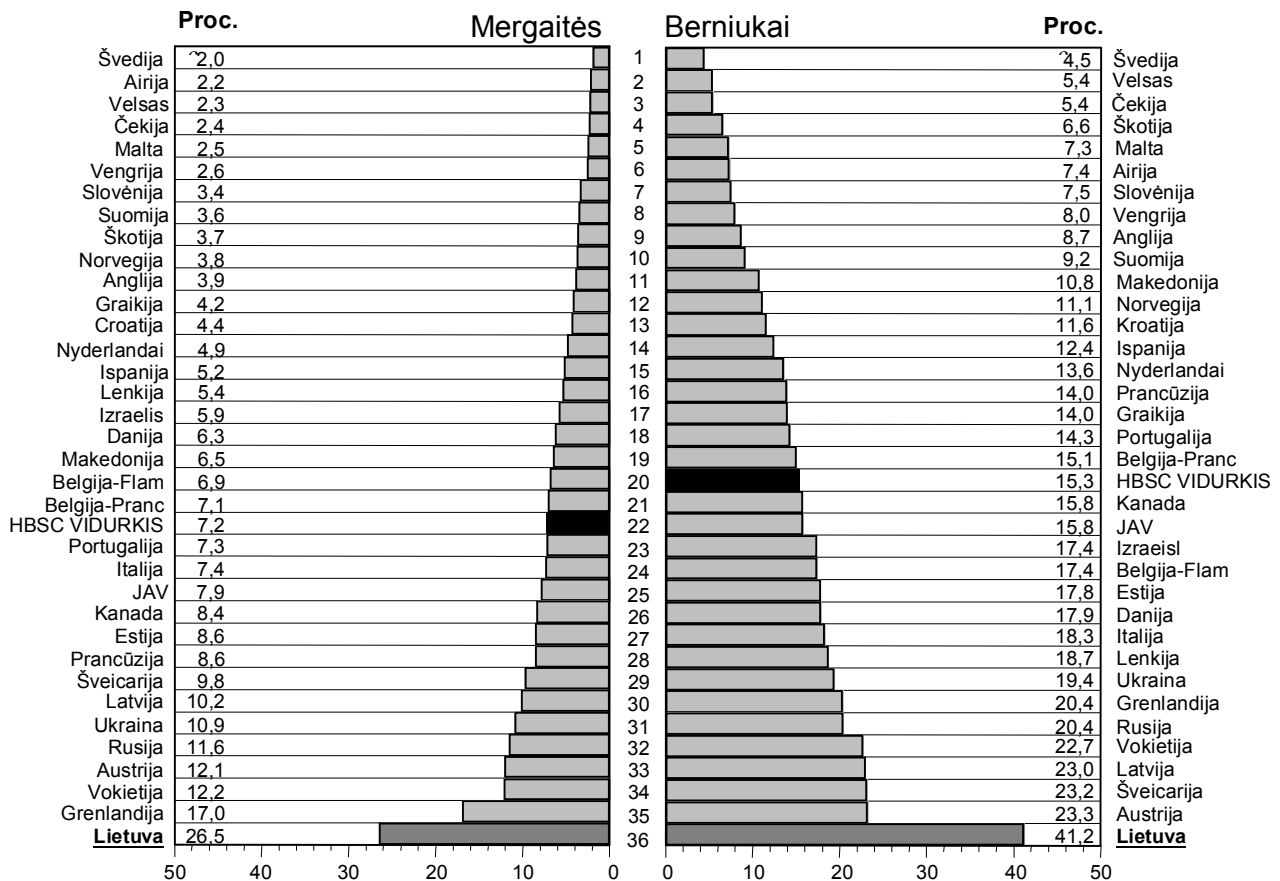
Remiantis tarptautinio moksleivių sveikatos ir gyvenamosios tyrimo duomenimis, Lietuvoje kas trečias 11–15 metų moksleivis 2–3 kartus per mėnesį arba

dažniau patiria kitų moksleivių patyčias. Beveik tiek pat moksleivių patys tyčiojasi. Didelį moksleivių patyčių dažnį gali lemti per mažas dėmesys tokiam paauglių elgesiui mokykloje. Taikomos prevencinės priemonės dažniausiai esti epizodiškos, apimančios tik kelias mokyklas, vieną miestą. Tyrimai rodo, jog, kryptingai dirbant, vaikų tarpusavio agresiją galima sumažinti iki 50 proc. (21).

Mūsų atlikto tyrimo duomenys, kaip ir literatūroje pateikti (4, 5, 13, 22), rodo, kad berniukai dažniau nei mergaitės patiria patyčias ir patys labiau linkę tyčiotis iš kitų moksleivių. Tikėtina, kad mergaitės mažiau tyčiojasi iš kitų, tačiau jos gali būti mažiau linkusios save įvardyti agresyviomis, nes žino, jog tai socialiai nepriimtinas elgesys. Mergaitės dažnai lieka pasyvios tyčiojimosi stebėtojos, todėl tiesiogiai savęs nepriskiria agresyvioms. O berniukai paprastai įsitraukia į aktyvaus priekabautojo vaidmenį. Pastebėta skirtumų tarp to, kokius tyčiojimosi būdus naudoja berniukai ir mergaitės. Berniukams dažniau būdingi fizinio, tiesioginio priekabavimo būdai (stumdymas, mušimas ir kt.), o mergaitės dažniau naudoja ar pačios kenčia

1 pav. Įvairių šalių moksleivių, nurodžiusių, jog iš jų dažnai (2–3 kartus per mėnesį arba dažniau) tyčiojosi kiti moksleiviai, procentas 2001/2002 mokslo metais
Šalys surašytos procento didėjimo tvarka.

2 pav. Įvairių šalių moksleivių, prisipažinusių, jog jie patys dažnai (2–3 kartus per mėnesį arba dažniau) tyčiojosi iš kitų moksleivių, procentas 2001/2002 mokslo metais

Šalys surašytos procento didėjimo tvarka.

nuo netiesioginio, verbalinio priekabiavimo, apkalbų, ignoravimo (21).

Moksleivių, patyrusių patyčias, sumažėja sulaukus 15 metų, mokantis vyresnėse klasėse. Tikėtina, kad tokie duomenys susiję su fiziniu ir psichologiniu moksleivių brendimu ir geresne adaptacija mokyklos aplinkoje. Pastebėtas ryšys tarp moksleivio socialinės adaptacijos ir tyčiojimosi. Moksleivis, kuriam, bendraujant su šeimos nariais, draugais ir mokytojais, išskyla sunkumų, dažnai tampa lengvai pažeidžiamu agresyvesnių bendraamžių taikiniu (7, 22, 23).

Bręstantys paaugliai kuklesni ir labiau gėdijasi, jei iš jų tyčiojamosi, todėl gali nepatvirtinti patirtų tyčiojimųsi, net jei apklausa anoniminė. Australijos tyrimo duomenys patvirtino, kad, vaikams paaugus, gėda prisipažinti apie patirtas patyčias (24).

Tyčiojimasis žaloja ir fizinę, ir psichinę vaiko sveikatą, žemina ir slegia. Vaikas, iš kurio tyčiojasi jo bendraamžiai, patiria stiprius neigiamus išgyvenimus (25). Vaikas, iš kurio tyčiojamosi, dažniau jaučiasi vienišas ir atstumtas mokykloje, nelaimingas, jo savivertė mažesnė (24, 25). Toks iškreiptas bendravimo būdas sutrikdo abiejų, t. y. aukos ir asmens, ieškančio prie-

kabių, savigarbos ir pasitikėjimo vystymąsi. Pastebėta, kad patyčių aukomis tapę vaikai dažniau tyčiojasi iš kitų (15).

Pasaulyje atliktų tyrimų duomenimis, pozityvi mokyklos aplinka skatina sveikatą tausojantį elgesį. Jei mokykloje nebus toleruojamos patyčios, jų skaičius sumažės ir pasekmės vaikams bus lengvesnės (6, 26).

Išvados

1. Patyčias patiriančių ir iš kitų besityčiojančių moksleivių dažnis Lietuvos mokyklose yra didesnis negu kitose Europos šalyse: dažnų patyčių aukomis tampa vidutiniškai kas trečias 11–15 metų moksleivis.

2. Patyčių iniciatoriais ir aukomis dažniau tampa berniukai nei mergaitės. Dažniausiai tyčiojamosi iš 13 metų moksleivių.

3. 1994–1998 m. kaime gyvenančių moksleivių tyčiojimosi dažnis buvo beveik 1,5 karto didesnis nei tarp gyvenančių mieste; 2002 m. šis skirtumas tarp kaimo ir miesto abiejų lyčių grupėse sumažėjo.

4. Moksleivių patyčių paplitimo Lietuvos mokyklose rodikliai skatina neatidėliotinai imtis kryptingos patyčių profilaktikos Lietuvos mokyklose.

Bullying in Lithuanian schools in 1994–2002

Apolinaras Zaborskis, Lina Cirtautienė, Nida Žemaitienė

Institute for Biomedical Research, Kaunas University of Medicine, Lithuania

Key words: children, teenagers, bullying, boys, girls, school.

Summary. This study provides overview of the extent of bullying in Lithuanian primary and secondary schools using findings from the 2002 Health Behavior in School-Aged Children (HBSC): WHO Collaborative Cross-National Study. This study examined the prevalence of being bullied and bullying others among 11-, 13- and 15-year-old children. The study was based on the data of three surveys conducted in Lithuania in 1994, 1998 and 2002. The results showed that 36% of boys and 32% of girls were bullied and 40% of boys and 28% of girls were bullying others at least two times a month in the previous couple of months. There was a significant difference in responses according to the living place – higher percentage of pupils living in village reported being bullied as compared with pupils living in town. The extent of bullying among school pupils was similar in 1994–2002. This study showed that the highest percentage of bullying was in Lithuania.

Conclusion. This study showed that the highest percentage of bullying was in Lithuania. Thus, bullying is a psychological and pedagogical problem connected with public health. It must be solved by various professionals immediately.

Correspondence to A. Zaborskis, Institute for Biomedical Research, Kaunas University of Medicine, Eivenių 4, 50009 Kaunas, Lithuania. E-mail: socped@kmu.lt

Literatūra

- King A, Wold B, Tudor-Smith C, Harel Y, editors. The health of youth: a cross-national survey. WHO Regional publications, European Series No. 69. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe; 1996.
- Žemaitienė N. Mokyklos patrauklumas ir moksleivių sveikata. (Fascination of school and the health of schoolchildren: the data of a cross national study.) *Socialiniai mokslai. Sociologija* 1996;3(7):75-8.
- Forero R, McLellan L, Risel C, Bauman A. Bullying behaviour and psychosocial health among school students in New Wales, Australia: cross sectional survey. *BMJ* 1999;319(7206):344-8.
- Currie C, Samdal O, Boyce W, Smith B, editors. Health Behaviour in School-Aged Children: a WHO cross-national survey (HBSC). Research protocol for the 2001/02 survey. Research Unit in Health and Behavioural Change, University of Edinburgh, Edinburgh; 2002.
- Rigby K. What children tell us about bullying in schools. *Child Aust* 1997;22:28-34.
- Pušnik M. Guidelines for analysing, preventing and dealing with violence in a school environment – the Slovenian approach. National Education Institute of the Republic of Slovenia; 2003. Available from: URL: <http://www.oecd.org/dataoecd/27/61/33867017.pdf> (Accessed 20 Dec, 2004).
- Boulton JM, Smith PK. Bully/victim problems among middle school children: stability, self perceived competence, and peer acceptance. *Br J Dev Psychol* 1994;12:315-29.
- Rigby K. Peer relations at school and the health of adolescents. *Youth Stud* August 1998;17:13-7.
- Williams K, Chambers M, Logan S, Robinson D. Association of common health symptoms with bullying in primary schoolchildren. *BMJ* 1996;313:17-9.
- Nansel TR, Overpeck M, Pilla R, Ruan W, Simons-Morton B, Scheidt P. Bullying behaviors among US youth: prevalence and association with psychosocial adjustment. *JAMA* 2001; 285:2094-100.
- Žemaitienė N, Zaborskis A. Moksleivių įvardijamos savižudiškų polinkių priežastys. (Schoolchildren's self-reported explanations of suicidal ideation.) *Mokslo darbai. Psichologija* 2004;29:115-30.
- Smith PK, Sharp S. School bullying: Insights and perspectives. London: Routledge; 1994.
- Nutbeam D, Smith C, Motore L, Bauman A. Warning! Schools can damage your health: alienation from school and its impact on behaviour. *J Pediatr Child Health* 1993;29:25-30.
- Grabauskas VJ, Zaborskis A, Klumbienė J, Petkevičienė J, Žemaitienė N. Lietuvos paauglių ir suaugusių žmonių gyvenimo pokyčiai 1994–2002 metais. (Changes in health behavior of Lithuanian adolescents and adults over 1994–2002.) *Medicina (Kaunas)* 2004;9(40):884-90.
- Makari J, Zaborskis A. Psychosocialinės vaiko sveikatos prielaidos. Tyčiojimas. (Psychosocial factors of child's bullying.) *Visuomenės sveikata* 2000;1(11):37-44.
- Makari J, Zaborskis A. Psychosocial factors of child bullying. 5th European Conference on Health Promotion and Health Education; 2000 Dec 10–13; Mayd-Santander, España. Book of Abstracts. Abstract N221.
- Zaborskis A, Makari J. Lietuvos moksleivių gyvenimo: raida 1994–1998 metais ir vertinimas tarptautiniu požiūriu. (Health behaviour of Lithuanian schoolchildren: trends in 1994–1998 and cross-national comparison.) *Panevėžys: E. Vaičekausko leidykla*; 2001.
- Currie C, Roberts C, Morgan A, Smith R, Settertobulte W, Samdal O, et al, editors. Young People's Health in Context. Health Behaviour in School-aged Children (HBSC) study: international report from the 2001/2002 survey. Copenhagen: World Health Organization Regional Office for Europe; 2004. (Health Policy for Children and Adolescents, No. 4). Available

- from: URL: http://www.euro.who.int/eprise/main/who/informationources/publications/catalogue/20040518_1 (Accessed 20 Dec, 2004).
19. WHO. Health Behaviour in School-aged Children. A WHO Cross-National survey: Research protocol for the 1997–1998 study. Bergen; 1998. p. 91.
 20. Zaborskis A, Žemaitienė N, Šumskas L, Diržytė A. Moksleivių gyvenimo būdas ir sveikata. Pasaulinės sveikatos organizacijos 1994 m. tarptautinės moksleivių apklausos rezultatai. (Health behaviour of Lithuanian schoolchildren in 1994.) Vilnius: Leidybos centras; 1996.
 21. Glew G, Rivara F, Feudtner C. Bullying: children hurting children. *Pediatr Rev* 2000;21:189-9.
 22. Boulton JM, Underwood K. Bully/victim problems among middle school children. *Br J Educ Psychol* 1992;62:73-87.
 23. Todd J, Currie C. Bullying and fighting among schoolchildren in Scotland: age and gender patterns, trends and cross-national comparisons. The University of Edinburgh, HBSC Briefing Paper 8; 2004.
 24. Eslea M, Menesini E, Morita Y, O'Moore M, Mora-Merchán JA, Pereira B, et al. Friendship and loneliness among bullies and victims: Data from seven countries. *J Aggr Behav* 2004; 30:71-83.
 25. Salmon G, James A, Smith DM. Bullying in schools: self reported anxiety, depression, and self esteem in secondary school children. *BMJ* 1998;317:924-5.
 26. Kaltiala-Heino R, Rimpela M, Marttunen M, Rimpela A, Rantanen P. Bullying, depression, and suicidal ideation in Finnish adolescents: school survey. *BMJ* 1999;319(7206): 348-51.

Straipsnis gautas 2005 03 04, priimtas 2005 06 22
Received 4 March 2005, accepted 22 June 2005